

AVTORJI IN KNJIGE

Pisma Stanka Vuka

Uvod

Pred sabo imamo v več pogledih izjemno knjigo, ki pomeni predvsem učno uro omike, ki se je avtor sam niti ni zavedal, a so jo založniki potem toliko bolj zavestno uresničili z natisom. Osemdeset pisem goriškega Slovenca Stanka Vuka ženi, pisem, izbranih med približno štiristotimi, ki jih je pesnik in katoliški voditelj napisal svoji Dani iz zapora od oktobra 1940 do januarja

1944, je prvokrat natisnjenih v izvirniku oziroma v italijanščini, ki mu jo je vsilila italijanska oblast, sam pa jo je povzdignil v izrazno sredstvo svojih najrahločutnejših čustev.

Nepretrgana ljubezenska pesem, ki jo je pisatelj zaupal jeziku, ki ni bil njegov, je zvenela po dvajsetih letih sistematičnega zatiranja vsakega poskusa, da bi Slovenec branil pravico do materinega jezika. To zatiranje je doseglo vrhunec na procesu posebnega sodišča decembra 1941 proti šestdesetim najbolj pogumnim branilcem slovenske samobitnosti, na katerem je bil Vuk obsojen na petnajst let zapora. Še bolj neusmiljena resničnost pa je pričakala nežnega ženina ob prihodu iz zapora — zaradi pospešenega teka vojne je bil predčasno izpuščen februarja 1944. Komaj je lahko spet objel ženo in stopil v zakonsko življenje, ko so ga po nepolnih tridesetih dneh skupaj z njo umorili v tržaškem stanovanju v ulici Rossetti, kjer sta kot srečna mladoporočenca preživela bore štiri mesece. Njun resničnejši zakon je torej živel prek teh pisem, ki niso samo priče njunega odnosa, ampak tudi zaznamujejo različna obdobja, pomenijo zadoščenje in spodbudo, obenem pa so tudi razlog za ohlajanja in ponovna pobotanja.

*

Stanko Vuk se je rodil leta 1912 v Mirnu, trgu, ki skozenj teče Vipava, se v ozadju dvigajo zadnji grebeni kraške planote, na drugi strani pa se širi goriška ravnina, nad katero kraljujeta Sabotin in mitična Sveta gora. Navezanost na mater Rozalijo Mazulin, po rojstvu iz Medane, je storila, da se je čutil resničnega sinu teh krajev, kjer »zvonovi čisteje donijo, kjer je koruza bolj rumena, polenta pa bolj dišeča«.

Oče Anton, v mladosti čevljar, je postal upravitelj mirenske tovarne čevljev, ki je postala zadruga in je od nje živelo skorajda celotno

* Spremni esej Fulvija Tomizza za izdajo pisem Stanka Vuka v italijanščini, ki bo v kratkem izšla pri Založništvu tržaškega tiska pod naslovom *Scritture d' amore*.

tamkajšnje prebivalstvo. Med prvo svetovno vojno, ko se je Gorica spremenila v bojišče, je tovarna dobila monopol za dobave avstro-ogrski vojski in z vsem strokovnim osebjem in stroji so jo preselili na Štajersko, na čelu z Antonom Vukom, ki je bil tudi dirigent tovarniškega zbora. Ko se je tovarna spet vrnila v Miren, je deset let uspešno delovala, kar je omogočilo Vuku starejšemu, da si je postavil lepo hišo v senci lip in cerkvenega krila. Hiša je bila dovolj prostorna za sedem otrok, spominjala pa je na cesarsko-kraljeve šole, ki so bile postavljene v vsaki vasi z vsaj štiridesetimi šolarji ne glede na njihov materin jezik. Vuki so bili goreči in neutesnjeni katoliki, njihova vera se je prilegala ozračju devetnajstega stoletja, ki je prevladovalo v goriških predmestjih; ta so si pogosto nadevala ime po svetniku zaščitniku, njihovo življenje je potekalo okoli cerkve s staro lipo in okoli župnije, kjer župnik ni bil samo pobudnik duhovnega in družabnega, temveč tudi kulturnega in političnega življenja. Ni naključje, da je večino Slovencev z Goriškega v rimskem parlamentu zastopal don Vergilij Šček, vodja krščanskih socialistov, katerih eden najbolj dejavnih podpornikov je bil prav Anton Vuk. Med zadnjo zakonodajo, ki jo je Mussolini še toleriral in je še ni udušil, je šel v Rim drug prijatelj družine Vuk, Engelbert Besednjak, ki se je tudi poročil z Vukovo starejšo hčerjo.

V Trstu, trgovskem in laičnem mestu, je bila večina Slovencev liberalno ali komunistično usmerjena. Fašizem je s svojim posebnim sistemom prodora, z rasističnim julijskim skvadrizmom kot vnet izvrševalec in napovedovalec restriktivnih ukrepov proti vsem tako imenovanim tujerodcem hotel zadeti Slovence v najbolj nevralglično točko njihovih raznovrstnih dejavnosti in prizadevanj. Fašisti so že julija 1920 zažgali Narodni dom, v katerem so delovali sedeži različnih ustanov in so bili v njem tudi hotel, restavracija in kavarna. Podobno so si v Posočju izbrali za tarčo ustanove, ki je bila slovenska skupnost nanje najbolj ponosna; potem ko so črne srajce izgnale redovnike iz samostanov, pretepile duhovnike, pustošile po molilnicah, so začele celo vdirati v cerkve in preprečevale opravljanje obredov v slovenskem jeziku. Do najbolj pretresljivega ekscesa je prišlo v Podgori, kjer so orglarja Bratuža napadli na koncu božičnega obreda in ga prisilili, da je popil krepak odmerek strojnega olja z benzolom, se tako zastrupil in umrl po dolgih tednih strašnih muk.

Stanko Vuk je odrasel v tem ozračju podlega nasilja, ki je zaznamovalo njegovo versko čustvovanje predvsem z močnim občutenjem globljega pomena velikega tedna. S starejšimi sestrami je hodil v mirensko osnovno šolo, srednjo šolo pa je začel obiskovati v Gorici, kjer je bival v Alojzijevišču, ki je bilo odprto za dijake vse do gornjega Posočja, med katerimi je bil tudi Ciril Kosmač, ki je pozneje postal eden največjih sodobnih pripovednikov. Stanko je sklenil z njim tesno prijateljstvo, vodil ga je za več tednov k sebi na dom in sošolec ga je spodbudil, da je objavil prve pesmice in osnutke novel v zavodskem glasilu. Velik vpliv na Stanka je imel tudi podrektor šole Ivo Juvančič, vzgojitelj trdnega značaja in idealen spovednik tudi zunaj ozko verskega okolja.

Po Gentilijevi reformi, ki na državnem ozemlju ni dopuščala šol v drugih jezikih, je moral mladenič iz Mirna na goriški italijanski

trgovski zavod. Ukrep je hudo udaril tudi po slovenskih učiteljih, med katerimi so nekatere sprejeli v državne šole, medtem ko so najbolj uporne konfinirali, predvsem na jug, ali pa so se morali odločiti za emigracijo v sosednjo Jugoslavijo.

Tudi Stanko je ilegalno prestopil mejo in leto dni preživel kot študent na trgovski akademiji v Ljubljani. Družil se je z drugimi izseljenci iz Benečije in Julijske krajine in se zblizal z mladimi uredniki revije Ogenj pesnika in najpomembnejšega predstavnika krščanskih socialistov Edvarda Kocbeka. Prav v slovenski prestolnici je mladi Goričan odkril svoj nemir, značilen za mediteranskega Slovenca, in bržkone se je prav tu izoblikovala njegova poklicanost za pevca svoje »zahodne dežele« in hkrati tudi posrednika med slovanskimi kulturami druge evropske poloble.

Zaradi protizakonite izselitve je bil obsojen v odstotnosti; ko je bil pomiloščen, se je vrnil v Gorico, tu pa je naletel na še težji politični položaj. Zatirani so se začeli upirati. V vasi blizu Mirna so ponoči ubili jetičnega učitelja z juga, ker je pljuval v usta otrokom, ki so si predrznili med sabo govoriti v domačem jeziku. V Trstu je dinamični atentat na sedež fašističnega dnevnika Tržaško ljudstvo (Il popolo di Trieste) povzročil smrt enega urednika, drugi trije pa so bili ranjeni; posebno sodišče se je prvokrat zbralo v julijski prestolnici in dosodilo smrtno kazen štirim od atentatorjev. Spor med etničnima skupnostma se je razširil na velik del prebivalstva in zajel tudi ženske, starce, otroke. Tudi novi študent goriškega trgovskega zavoda se je znašel sredi pretepa, kjer se je branil in tudi sam delil udarce, vse dokler »se ni prav nič več videlo«.

Očeta Vuka je tovarna čevljev odpustila, saj je upravljanje prevzel komisariat. Vuk starejši se je z vso odločnostjo usmeril v politično dejavnost in kulturno organizacijo, oboje seveda ilegalno. Sin je končal višješolske študije, znal je jezike, bil je domač z nekdanjima poslancema Ščekom in Besednjakom, tudi sam je čutil nagnjenje do javnega življenja in prirojeno nadarjenost za stike z ljudmi, in zaradi vsega tega se je vpisal na visokošolski tečaj diplomatskih in konzularnih ved na beneški Ca'Foscari. Glede na čase in moralno kastracijo, ki jo je še posebej doživljala njegova etnična skupnost, je bil tej izbiri dodan dobršen ščepec ironije, kakor je Stanko tudi sam izjavil.

Njegov položaj je bil resnično paradoksalen, saj je bil med najbolj bleščečimi študenti, glavni urednik in celo tiskar edine številke fakultetne humoristične revije Osemnajst (vendar njegovo ime ni bilo objavljeno, ker ni bil član GUF, Univerzitetne fašistične skupine), kolega mladeničev, kot je bil Tržačan Aldo Vidussoni, ki je pozneje postal nacionalni sekretar fašistične stranke in je Slovencem obetal usodo, ki je doletela askare: »vse iztrebiti«. Vendar pa so bili med študenti tudi »drugačni«, tako kot on; med njimi velja na prvem mestu omeniti Fritza Planggerja iz gornjega Poadižja, ki je Stanku ponudil gostoljubje, tako kot v mladih letih Cirilu Kosmaču, ga peljal v svoj Bocen in ga navdušil za alpinizem, eno največjih strasti Stankove mladosti. V fantu se je v tem času razvila velika ljubezen do umetnosti, predvsem cerkvene, tako da je večkrat sedel na prvi vlak in potem na slepo izstopil v kakem toskanskem ali še raje umbrijskem mestu. Še dosti bolj

vznemirljive pa so bile vrnitve domov, v vasico med sadovnjaki in trsjem, neizčrpn izvir njegovih pesmi in zgodb, ki so bile skoraj vse po kanonih mojstra Cankarja in v duhu nove severnoameriške literature, posvečene čudaškim osebam iz revne, blatne pokrajine med ogolelimi kraškimi in smejočimi se briškimi griči. Ob vsaki priložnosti je zajahal kolo, da se je lahko šel pogovarjat z mladimi Kraševci o literaturi, da je boljše in brusil njihov drobn rokopišni časnik. Vračal se je tja, kamor ga je vabil nekdanji poslanec Šček, ki je spet postal priljubljeni don Gildo, župnik pod nadzorstvom in šibkega zdravja.

Kratki obiski domovine, ki so jih sicer dopolnjevale poletne počitnice, so se resnično namnožili, ko je Stanko navezal ljubezensko zvezo z dekletom iz Ločnika. Kadar je le mogel, je odšel v njeno vas takoj onstran Soče, tudi peš, če je bilo treba, potem pa je hodil dlje in dlje v hribovske vasi okoli Idrije in Tolmina, kamor so jo predstavljali kot učiteljico. Ta srečanja so končno polno in trdno sklenila mladost, ki jo je sicer preživljal med odrekani in izzivanji. Karmen iz Ločnika ki ji je v dnevih ločitve pisal zdaj zanosno zaljubljena zdaj resna in mračna pisma, je bila prvo zrcalo viharnega notranjega življenja Stanka Vuka, dolgina mistične in čutne nravi, enkrat brezvoljnega, drugič trdovratnega, hlepečega po eleganci in ves čas v iskanju frančiškanske vedrine in skromnosti. Njeno vlogo ljubljenega dekleta in hkrati zaupnice tudi delovnih načrtov in prvih uradnih ocen najstrožje ljubljanske kritike je tako rekoč brez vrzeli prevzela ženska njegovega življenja, s katero je, čeprav mu je bila zaročenka in potem žena, prebil manj časa, kot ga je polno preživel z dekletom, ki se je skrivnostno spet umaknila v senco.

Vojaški rok je služil v Lombardiji, v piemontskih Langah in v Abrucih, kjer se je sprijateljil z nepismenimi vojaki z juga in jim pomagal pisati pisma dekletom; po koncu vojaške službe se je poleti 1939 naselil v Trstu. Oče je svoje posle razširil tudi na julijsko prestolnico in se pridružil založniški družbi, ki je zastopala goriško zadrugo Sant'Ermacora (Sveti Ermagora) in je imela svojo prodajalno cerkvenih potrebščin in molitvenikov ravno nasproti senčnega krila cerkve sv. Antona Čudodelnika. Namen skupine je bil zbrati slovenske katolike s tržaškega območja v stranko, podobno tisti, ki je tako uspešno delovala v Gorici; s tem so skušali pretrgati vezi z liberalno večino in ustaviti odločno napredovanje komunistov, ki so se zbratili s svojimi italijanskimi tovariši. Ugodno priložnost je don Ščeku omogočil kaplan cerkve Novega sv. Antona. Hrvat don Božo Milanović iz Pazina, ki je srečno ušel oboroženemu fašističnemu vpadu z delom strojne opreme za tiskarno. Istrski duhovnik, ki se je prav tako vneto čutil Hrvata, kot se je njegov škof in rojak Santin imel za Italijana, je bil izvoljen za predsednika družbe, tako da mu je bil neposredno podrejen mladi diplomirane Stanko, ki je celo postal upravitelj prodajalne.

V zvezi s politično uveljavitvijo podjetja je Stanko računal na podporo približno dvajsetih študentov s Krasa, s katerimi je dve leti prej ustanovil Študentsko družino v Koprivi; v mestu pa se je zanašal na prijateljstvo s pisateljem Borisom Pahorjem, ki ga je spoznal v Gorici, ko je Pahor še obiskoval teološko šolo. Bivši semenišnik, ki se je vrnil v laično življenje, ga je vpeljal med mlade liberalce, ki so

organizirali skrivne tečaje slovenščine za nove generacije, ki niso šle skozi nobene slovenske šole, pripravljali pa so tudi umetniške nastope in izlete v hribe, katerih pravi namen je bil ta, da so se lahko nemoteno poglabljali v svoje akcijske programe.

Še en mlad Slovenec se je skušal vključiti v živahno skupino vrstnikov z enakimi cilji kot Goričan, vendar s še večjo odločnostjo: Pino Tomažič, ustanovitelj pokrajinskega komiteja komunistične partije. Tomažič je bil izključen z zagrebške univerze in iz tržaške gospodarske in trgovske šole; pripadal je premožni družini, ki je živela predvsem od utečene očetove točilnice, ki so ji Tržačani pravili: Pri ščavu Pepiju. Odločni in očarljivi Pino se je uprl samozadovoljni in udobni usmeritvi svoje družine in tudi sodil, da je nacionalizem njegove etnične skupnosti vse preozek nacionalizem, ki je bil že sam sebi namen. Oprijel se je stališč italijanske, jugoslovanske in avstrijske komunistične partije, ki jih je tudi podpisal, ko je bil leta 1934 s Palmirom Togliattijem v italijanskem zastopstvu v Moskvi. Šlo je za skupen boj proti nacifašizmu in po doseženi zmagi za ustanovitev slovenske republike, zasnovane kot sovjet, ki bi se razprostirala od madžarskih in avstrijskih ozemelj, poseljenih s Slovenci, pa čez celotno Julijsko krajino vse do beneške Slovenije. Pino Tomažič je imel močan vpliv na svojo sestro Dani in vse kaže, da ji je prav on naročil, naj se približa goriškemu katoliku, in sicer tako, da naj mu preda neko sporočilo.

Stanko in Dani sta se srečala konec julija v točilnici Littorio na Goldonijevem trgu. V obeh se je vnela tako imenovana ljubezen na prvi pogled. On rahločuten, izobražen in dober govorec, ona vsa sveža, elegantna in šest let mlajša od njega: kakor da sta drug drugemu utelešala idealnega zamišljenega življenjskega tovariša. Še istega večera je doktor Vuk večerjal v vili v ulici dei Porta, za katero teče ulica Luzzatto Fegiz in zavije do vogala ulice Rossetti; šjoru Pepiju in šjori Emi Tomažič-Tomasi, obema po rodu s Krasa, se je zdelo, da mladi Vuk prinaša v družino spet ozračje urejenosti, da njihov dom spet diha tako, kot sta bila tega vajena in sta si tudi želela. Večerja je bila sicer improvizirana, vendar obilna, saj je imel šjor Pepi dobro založeno klet, poleg tega pa je rad sam rezal pršut za goste in jim natakal teran; po večerji sta se hišna gospodarja umaknila v svoje prostore in zapala mladima človekoma dolžnost, da počakata na Pina, ki pa se tega večera ni vrnil domov. Dvajsetletna dedinja z naprednimi idejami, ki pa si jih je po svoje izoblikovala v Notres Dames de Sion, je sedla za klavir in v obojestranski zaljubljenosti sta si zaupala večno ljubezen.

Nikakor pa se do sporazuma nista mogla dokopati politična voditelja. Težko bi si bilo zamisliti bolj različni osebnosti, kot sta bila Pino in Stanko: kakor je bil prvi trd in oster, tako je bil drugi širok in usmerjen predvsem v globine srca. Družila pa ju je trmoglavost, in ko je komunistu uspelo spraviti na svojo stran najbolj zvestega katolikovega privrženca, sta nehala govoriti med sabo. Kljub sporom pa sta bila zdaj v svaštvu, saj je Vuk pognal korenine na Tomažičevem domu, kamor je prinesel resnično ravnotežje in skušal prek staršev odvrniti Pina od vedno nevarnejše dejavnosti, ki ga je vodila v odkrito sporazumevanje s teroristi, trdno odločenimi, da z atentati in sabotажami pripomorejo monarhistični Jugoslaviji, da bi zasedla Julijsko krajino.

Stanko je skrbel za programe in celo za pravne zadeve majhne založbe Sigma, saj se je večkrat odpravil v Vatikan, da bi dosegel podporo za preklic zaplemb publikacij, ki jih je zadržala cenzura. Potem ko je marca 1940 Dani tudi uradno postala njegova zaročenka, jo je začel voditi s sabo na potovanja, da bi ji razkazal svojo mistično Umbrijo, jo seznanil s prijateljem Planggerjem iz Bocna in njemu tako ljubim alpskim svetom, ki se je od doline Fassa z vrhom Catinaccia, ki ga je preplezal po najbolj zahrbtni steni, širil vse do že domačih gora Montaža in Kanina. Čeprav sta hotela pohiteti, kot je bilo le mogoče, pa je njuna idila doživljala tudi trenutke nenadnih zastojev, ki jih je mogoče pripisati deloma naglici, s katero sta zaljubljenca sklenila svoj odnos, deloma pa naravnim razlikam v značaju, vzgoji in pogledu na svet. Prikriti spori v družini, kosanje s Pinom, ki je Stanka pehalo v »duhovno ljubosumje« do Dani, in vedno močnejša želja, da bi zaročenko pripeljal nazaj pod okrilje krščanske vere: vse to je tudi opravilo svoje. Sliši se skorajda paradoksalno, toda prav ti vzroki vedno večjega trenja med njima, skupaj s politično napetostjo, ki se je še zaostрила po vstopu Italije v vojno in po zasedbi dela Jugoslavije, so pospešili odnose med zaročencema. 10. junija 1940 so aretirali Pina, dva tedna pozneje pa sta se Dani in Stanko poročila.

Zakon je trajal štiri mesece, ki sta jih preživela v še neskajjeni intimnosti v stanovanju v ulici Rossetti, skorajda nasproti frančiškanske cerkve, kjer sta opravila poročni obred; najela pa sta ga za vsoto, ki je tako rekoč razpolovila plačo založniškega vodje in ilegalnega organizatorja krščanskosocialistične stranke. Mnogim prijateljem sta se zdela skorajda otročja mladoporočenca, ki »se doma igrata« (in kaže, da sta si po svoje resnično želela spet podoživeti otroštvo), toda kadar sta bila sama drug z drugim, sta se večkrat znašla brez besed, ozlovoljena, pripravljena prizadeti drug drugega, ta nasprotja pa je še spodbujalo njuno različno ekonomsko stanje in večkrat nasprotujoč si odnos do tega, kako se postaviti v življenju.

Dne 20. oktobra zgodaj zjutraj so Stanka Vuka aretirali v njegovem stanovanju, kjer je bil po naključju sam, kajti žena je bila na obisku v Ilirski Bistrici pri svoji daljnji sorodnici in najboljši prijateljici Citi Perkan. Zaprt je bil v zaporih Coroneo, pisal je domov, vendar ni dobil nobenega odgovora. Ni vedel, da so v široki policijski operaciji proti najpomembnejšim Slovencem v tržaški in goriški pokrajini, operaciji, ki se je končala z aretacijo tristo oseb, v zapor pahnili tudi Dani in Cito, pa tudi ostarelega očeta, s katerim se je srečal v Coroneju. Ženo pa so odpeljali v tržaške ženske zapore, ki so jim pravili Jezuiti. Spustili so jo, potem pa jo spet zaprli v Jezuite, jo najprej konfinirali v Castelle blizu Terama, potem pa v internacijsko taborišče Pollenza v Markah. Dokončno so jo spustili na svobodo ob prvi obletnici njunega zakona, ki ga je skušala ohraniti pri življenju tako, da je svoj čas prebijala med domom, polnim spominov, in gomazečo kaznilnico.

Posebno sodišče se je že drugič preselilo iz Rima v Trst in od 2. do 14. decembra 1941 sodilo najštevilnejši skupini Slovencev, obtoženih, da so na različne načine ogrožali in napadali varnost države. Proces je prišel v zgodovino kot Tomažičev proces, saj je bil Pino najpomembnejši, pa tudi najbolj pogumni in ponosni obtoženec. Šestdeset osumljencev, med katerimi sta bila tudi dva Italijana iz Milj, so raz-

delili na tri skupine: nacionaliste (ali intelektualce), komuniste in teroriste. Vendar pa je za državno tožilstvo vseh šestdeset sestavljalo enotno podobo: »umazan klobčič človeških plazilcev, plazečih se v temi in blatu onkraj in tokraj meje«. Po dokumentu, ki naj bi ga bili našli v arhivih razpuščenega vojnega ministrstva iz Beograda, je šestdeseterica pripravljala oboroženo vstajo, da bi tako jugoslovanski vojski olajšala zavzetje Julijske krajine. Temu splošnemu načrtu, katerega dokaz je bila velika količina orožja in streliva, ki ga je Pino dobil od teroristov in neuspešno skrival v neki kraški jami, so pridali še ločen načrt za atentat na Mussolinija ob njegovem obisku v Kobaridu. Dne 14. decembra je sodišče devetim obtožencem prisodilo smrtno kazen (štirim med njimi je bila kazen po Mussolinijevem posredovanju ponoči spremenjena v dosmrtno ječo), druge pa je obsodilo na zaporne kazni od šest do trideset let. Branje obsodbe je sprožilo dolgotrajno ploskanje med občinstvom, ki so ga spodbujali skvadristi in črne srajce, toda Pino Tomažič je vsem odgovoril tako, da je pozdravil z dvignjeno pestjo. Naslednjega dne ob zori je skupaj še z dvema tovarišema, od katerih je bil eden igral dvojno igro in pahnil celo skupino v roke policiji, drugi pa je bil neuspešni atentator na Mussolinija, stopil pred strelski vod na openskem strelišču in umrl z Internacionalo na ustih. Stanko Vuk je bil obsojen na petnajst let zavora in se je s skupinico drugih »nacionalistov« žele peljal proti piemontski kaznilnici Fossano. Dani je tega dne dopolnila dvaindvajset let.

*

Ne nameravam se na dolgo in široko razpisovati o pismih Stanka Vuka, ki jih je pisal ženi iz zaporov v Trstu, Fossanu in Alessandriji, saj je tu predstavljen bogat izbor. Ker pa poznam tudi druga pisma, uvrščena v obsežnejšo slovensko izdajo, ki izide hkrati z italijansko, in pa tudi več neizdanih, se bom omejil na kratek komentar in določene pojasnitve, da bi bralcu olajšal branje.

Kot vsi drugi politični zaporniki, je tudi naš Goričan lahko pisal domov vsak drugi dan, po premirju osmega septembra vsak dan, med kratko osamitvijo v Alessandriji pa enkrat na teden. Na razpolago je imel po list papirja, pero in stekleničko črnila; v Fossanu je bilo mogoče pisati v posebni sobi, čas pa je bil omejen. Tem omejitvam, ki so ga prisilile, da je zanemaril stike z domačimi iz Mirna, če je hotel ohraniti nepretrgan odnos z oboževano ženo, je treba dodati še trde razmere v različnih letnih časih, ki jih je zapor samo še zaostрил: poleti je pritiskala moreča soparica, piemontske zime pa so prisilile zapornike, da so se celo čez dan zavijali v odeje. Pa tudi zavest, da mora človek svoje misli in čustva prepuščati na milost in nemilost rešetu cenzure, je prispevala svoje k mučni nelagodnosti in spodbujala jetnika, da je na vse mogoče načine skušal preslepiti cenzorske škarje, pogosto na račun sproščenosti in jasnosti.

Našemu Slovencu se je končno zastavljalo tudi vprašanje obveznega jezika, ki ga je sicer zelo dobro obvladal, ampak njegov le ni bil. Vendarle nepopolna domačnost z izraznim sredstvom, nagnjenost do prefinjenosti že na meji esteticizma, pa slovesnost nekaterih njegovih čustev, vse to ga je včasih pripeljalo do rabe literarne, če ne že kar

avlične italijanščine. Rajši je pisal *portarsi* namesto *comportarsi*, *assidersi* in *obliare* namesto *sedersi* in *dimenticare*, mani *diacce* namesto mani ghiacciate. V tem se izobraženec iz Mirna ni dosti razlikoval od julijskih pisateljev svoje generacije v italijanščini, še manj pa od prejšnje generacije pišočih, ki so povsem nagonsko prezirali narečje, kot da bi bilo plebejska obleka pa še tuja naši. Vuku pa so se čisto samodejno zapisovale napake, ki veljajo za nevzdržne in so značilne za ljudi iz Julijske krajine. Za dimnik je uporabljal besedo *napa*, za šibo *baccheta*, včasih je za pojem komaj zapisal besedo *compena* namesto *appena*. Določeni izrazi so se mu očitno zdeli prijetni in polni nepričakovane ljubkosti, zato je odločno in skorajda brez izjeme zapisoval, denimo, *cócola* (ljubka), *buba* (telesna bolečina), iti na *pu-puj* (iti na sprehod), same izraze, ki se zanje zdi, da po domače terjajo zase to, kar jih najbolj ločuje od slovenskih izrazov, se pravi polno pravico do julijskega državljanstva, ki bi v resnici moralo delovati kot točka razumevanja in sporazumevanja. Še bolj samoumevni in naravni se seveda kažejo vrunki izrazov v materinem jeziku. Spočetka so se omejevali na neštete različice uvodnega pozdrava »Draga ženička zlata« in na vedno isti sklepní *tvoj*; pozneje pa, predvsem iz piemontske kaznilnice, kjer je bila cenzura očitno manj stroga ali pa vsaj manj domiselna, jih je bilo postopoma vse več in več: omogočali so natančnejše opredelitve duševnega stanja ali pa preslepili nadzor, kadar se je zapornik prepuščal zaupnostim ali celo erotičnim zapletom ali kadar je skušal ženi prenesti kako politično sporočilo. Imamo pa opraviti tudi z ozko zasebnim besediščem, tako rekoč z njunim tajnopisom, s katerim sta se spet začela predajati igram in razvedrilom zaljubljenih otrok.

Naj te jezikovne opombe sklenem s tem, da sem založniku svetoval, naj razveže določene stavke, ki so še posebej zapleteni, in naj popravi nekatere pomote, ki jih je prav tako mogoče pripisati skrajno neugodnim razmeram, v katerih je moral živeti pisec.

*

Zapornik je le malo prostora namenil trdemu življenju v ječi, tovarišem, s katerimi je to življenje delil (vendar se vseeno večkrat pojavljajo imena profesorja Kosovela, »Stipeta« Lovrečiča iz Marezin in časnikarja Milana Bolčiča), letnim časom in trem različnim okoljem, v katerih je potekalo, ali bolje rečeno, v katerih se je ustavljalo jetniško življenje. Vendar pa se je, začeni s 25. julijem 1943, z dnevom Mussolinijevega padca, zvrstila vrsta političnih obratov, ki so Vuka docela zajeli vase in celo obetali svobodo. V dneh, ki so sledili osmemu septembru, je Stanko vodil neuspešen poskus bega, ki ga je pozneje, razočaran nad ljudmi in nezaupljiv do ideologij, ki ne dopuščajo človeku, da bi se žrtvoval in daroval samega sebe, sam omenil s samoironijo kot kratek sprehod, na koncu katerega »sem bil ljubeznivo naprošen, naj se spet umaknem v svoje običajno bivališče«. Željno je srkal novice tudi o novostih, do katerih je prišlo po nemški zasedbi, ko se je v zapor v Fossanu nagnetla kopica ljudi vseh narodnosti, ga spremenila v pisano svetovljansko središče in mu omogočila, da je sklenil nova prijateljstva, med katerimi je bilo najbolj izrazito tisto s poljskim katolikom Sygmundom Batkowskim.

Po drugi strani pa je v pismih kar precej omemb in celo sodb o pravi gori knjig, avtorjev in najrazličnejših tem in snovi, ki jih je premlal v treh letih in pol samotnega umika iz sveta. Prisiljen je bil prebirati vse mogoče, od Salgarija do Dostojevskega, in se zadovoljiti s tem, kar je nudila fossanska »knjižnica za služkinje« (kot jo je označil prijatelj Bolčič in bil zaradi tega nemudoma kaznovan), zato je naš književnik, ki je bil pravzaprav še v obdobju zorenja, bolje organiziral svoj študij in prosil ženo bolj za knjige kot za hrano, s svojimi bornimi prihranki pa si jih je nabavljal tudi sam. Že na procesu se je nekoliko previdno označil za »pesnika Ungarettijeve šole« in zdaj si je priskrbel prav vsako zbirko Montaleja, Cardarellija, Quasimoda, Gatta, ki so izhajale v Mondadorijevi ediciji Specchio, naročil pa se je tudi na reviji Frontespizio (Naslovnica) in La Nuova antologia (Nova antologija). Potem se je lotil komparativnega študija Sofokla in Evripida, da bi lahko bolj užival v Aristotelovi Poetiki. Vrnil se je k svoji perspektivi Slovenca iz »zahodne dežele« (v tem pobožnem pomenu nosi naslov tudi njegova posmrtna zbirka pesmi in pripovedi) in skušal poglobiti svoje poznavanje nove severnoameriške literature, seveda v povezavi z izkušnjami in prakso Paveseja in Vittorinija. Odkril je svoje nagnjenje do Faulknerja, ki ga je popeljal nazaj v »trg« Miren, do Williama Saroyana, čigar Armenci, razsejani po Združenih državah, so ga spominjali na njegove rojake, ki so zmerom ostali oropani svoje domovine, pa do Thorntona Wilderja in njegovega Malega mesta, saj ga je spodbujal in vabil k ustvarjalnemu delu, k modernemu gledališkemu rezu, spet povezanemu z rodnim mikrokozmosom. Med tržaškimi pisatelji in njihovimi deli je prav strastno použil Slataparjevo knjigo Moj Kras in za nekatere njene strani zapisal, da so »med najboljšimi, kar sem jih prebral o Krasu in njegovih ljudeh«.

Branje, študij, sestavljanje pesmi z rimami v slogu amore-cuore, ki so bile tako všeč Sabi, se je skladalo s tem, kar je na koncu postalo njegov glavni življenjski smisel: pisemski dvogovor z ženo. Dani je nenehno zapolnjevala prazni prostor njegove celice, saj ga je ves čas spominjala nanjo njena fotografija, ki jo je imel obešeno celo v sobici alessandrijskega zavora. Bila je priča dostojanstva, s katerim je prenašal pomanjkanje in pritiske, bila je zaupnica malih in velikih spoznanj, do katerih se je dokopal s svojimi razmišljanji in ki mu jih je omogočalo zaporniško življenje prek odmevov iz zunanjega sveta ali s svojimi vsakdanjimi drobnimi dogodki, kakor je bil na primer obisk drobne žuželke. Po drugi strani pa je seveda skušal obljuditi tudi njeno samoto, saj je ostala brez vodnika in zaradi njene mladosti je obstajala stalna nevarnost, da njena ljubezen zamre. Verska vnema je Stanka pripeljala do duhovne zrelosti brez spokoja (ki pa se ji je upiralo sicer tako ali tako oslABLJENO »meso«) in čutil je, da ne more izključiti soproge iz svojega načrta izpopolnjevanja, menil je namreč, da je bila njuna zakonska zveza precej povprečna in da ne bi bilo vredno trpeti leta in leta zavora samo zato, da bi jo potem spet resignirano nadaljevala. Zase in za svojo žensko je v mislih načrtoval enega tistih redkih zakonov, ki jim dajejo notranje vezivo otroci in se torej ne uresničijo ne po zaslugi dobre volje ne po zaslugi dogovorjenih načrtov. Ko se je spominjal skladnosti, ki je vladala na njihovem domu pod mirenskimi lipami, je seveda upal, da bo tako zastavil tudi svoj zakon. Toda

ženska, ki si jo je izbral, ni pripadala temu duhu nekdanjih časov in drugačnih človeških razsežnosti. Kot je dobro vedel (čeprav ga je položaj, v katerem je bil, naravnost silil, naj na to pozabi), je bila Dani Tomažič ljubljenska šjora Pepija, ki je bil pripravljen zapraviti lep del svojega premoženja (celo zdaj, ko je njegova gostilna morala ostati zaprta), samo da bi bila nasmejana; vsekakor je bil neizbrisen del njene narave tudi v tem, da je rada kupovala drage obleke in se v njih tudi kazala, da je obiskovala najbolj elegantne salone in hodila letovat v mondeno Sappado, da bi si pridobila ugled, ki ji ga je tržaška buržoazija morda dopuščala, ne pa tudi priznavala.

Stanko ji je predlagal, da bi si pisala »iskrena« pisma, v katerih bi si povedala tudi tisto, kar bi bilo drugemu najmanj pri srcu, da bi se tako osvobodila vsega, kar jima je ležalo na duši, in s tem dosegla popolno soglasje. Dekle mu je ustreglo le na pol; nekoliko je osmešila njegovo preobčutljivo in abstraktno ravnanje, ki ga je razumela kot posledico njegovega nabreklega temperamenta, kajti za vsako ceno jo je hotel preobrniti v svojo vero, ji vsiliti molitve k angelu varuhu skupaj z blagoslovi na čelo, kakor je bil pač tega vajen v Mirnu. V resnici se je Dani čutila čisto zadovoljna takšna, kot jo je ustvarila narava, in nestrpno je pričakovala dan, ko bosta spet zaživela skupaj, tesno drug ob drugem, in svoji strasti zaupala nalogo, da poravna morebitna trenja. Vendar Stanko ni popustil in iz vloge zaupnika je presedlal v vlogo spovednika: dekletu ni bil pripravljen dati odveze, preden se ne odloči, da se resnično poboljša. Tako se je izkazalo, da ga ni tiščala toliko njegova kot v resnici njena odrešitev, kajti čutil je, kako v njem naraščata spoštovanje in celo telesna privlačnost do Dani.

Vse to se je dogajalo izredno ljubeznivo in v popolni, pogosto boleči dobri veri. Skorajda nasprotni vzgoja in miselnost sta tudi terjali svoj delež, vendar nista mogli načeti trdne vezi, ki ju je družila. Čeprav je življenje Dani Tomažič vse prezgodaj trdo preizkusilo, je bila živahnega duha, za malomeščanskimi prizadevanji in držami pa sta tičali mehka dobrota in nedolžnost, ki ju je dobila v doto od kraškega rodu staršev in tudi sama dopolnila med pogostimi obiski v Škrbini in Ilirski Bistrici. Zaslutila je, da mora črpati iz njegovih najbolj skritih, nagonskih virov, da le tako lahko razveže najmanj popustljiva moževa vprašanja in mu dokaže, da se lahko zvestoba in odpoved rodita in zakoreninita po preprostem naravnem zakonu. Z nežnostjo, ki ni bila čisto brez ženske zvijačnosti, mu je zavijala pakete s hrano in obleko, ob priložnosti pa položila vmes svoj neparfumirani robček; na zadnjo stran svojih pisem, napisanih v preprostem, pogovornem jeziku, je z našminkanimi ustnicami pogosto odtisnila lep poljub; v zaporu ga je hodila obiskovat v krilu s čipkastim robom in v črnih svilenih nogavicah, ki so mu bile posebej všeč; večkrat se je odpravila na pot vse do Fossana in enkrat tam ostala cele štiri mesece, se pravi ravno toliko, kolikor je trajal njun svobodni zakon.

Stanko, ki je samega sebe opisal kot »Don Kihota« in duhovnega Robinzona, je bil zaljubljen čez vse meje, hkrati pa prevelik poštenjak, da ne bi bil opazil, kako zelo se njegova ženska trudi, da bi si zaslužila takó izjemno ljubezen, ne da bi si morala zato naložiti muke, tuje njeni naravi, ki bi morebiti celo načele njeno mladostno sproščenost. Obenem

pa je moral Stanko priznati — in to je izpovedala tudi Dani v pisemih tastu, konfiniranemu na Ustiki — da je trda preizkušnja, ki sta jo morala prestajati, pomembno okrepila njuno zvezo in ju izboljšala tudi kot človeka. Dani je bila najprej nesporna muza pesnika, ki se je po sili razmer prelevil v epistolarnega književnika, prav kmalu pa jo je obdal obstret zemeljskega božanstva, ki je deloma oviral, deloma pa olajšal sožitje katolika s svojim bogom. Položaj je bil za Stanka Vuka skrajno občutljiv: šlo je za vdajo in hkrati za povišanje, v katerem so preprosto morali prevladati razlogi srca. Še naprej je vztrajno opravljal verske obrede, vendar si je lahko privoščil domislico z dobrim *Bogcem* in zapisal: »Ni res, da ona ne moli k tebi. Molila je k tebi in še moli s svojim trpljenjem, s tragičnostjo svojega življenja. Moli bolj in globlje kot jaz.«

*

Poljak Sygmond Batkowski, Stankov zaporniški tovariš in deloma priča strastne ljubezenske zgodbe med zakoncema, je bil po svoje prvi, ki je prišel na dan z zamisljivo o tej knjigi. Ko je s Stankovo mamo delil žalost ob smrti mladih zakoncev, je predlagal objavo vsaj izbora iz pisem svojega mladega prijatelja; bil je prepričan, da bo ljubezen izjemnega para, ki ni izšel »iz legende tako kot tisti iz Verone, temveč iz tragične resničnosti,« preživela njuno smrt. Poljakovo prepričanje se je izkazalo kot utemeljeno in danes Vukovo delo spremljamo na pot. Nikakor pa ne smemo pozabiti na pretresljivo smrt ljubečih zakoncev, ki so ju barbarsko umorili, ko sta se ravno začela odškodovati za dolgo čakanje in uresničevati svoje mrzlične sanje.

Strašni dogodek ostaja še zmerom v senci in njegove različne razlage še zmerom delijo Slovence z obale, predvsem kar zadeva nagibe in odgovorne za ta krvavi zločin. Čeprav je bil Stanko Vuk slepo zaljubljen v svojo ženo in ji je pisal, da bi raje umrl v zaporu z zavestjo, da mu vrača ljubezen, kot pa živel na svobodi brez njene ljubezni, pa je vendar sporočil družini, da ne bo nikoli podpisal prošnje za pomilostitev, če mu ne bodo prej priznali, da ni zagrešil nobenega zločina, ki ga kot takšnega pojmujejo v svobodnih in demokratičnih deželah. Ko so v zadnjih mesecih 1943 kolaboracionisti *domobranci* od nemških oblasti dosegli delno upravo slovenskih šol v tržaški in goriški pokrajini, je Stanko z enako odločnostjo zavrnil možnost osvoboditve, dosegljive s plačilom določene vsote, ki jo je določila ta frakcija, saj si je vroče želela pridobiti na svojo stran uglednega pesnika in katoliškega voditelja. V pismu v slovenščini, ki se je čudežno prebilo prek javne pošte, je zapisal dobesedno takole: »Bog obvarji, da bi me iz zapora izvelkel kak *belogardist* ali kakšna podobna svojat. Raje umrem tu notri.«

Svoje civilne in politične izbire, skladne s preteklostjo krščanskega socialista po vzoru Edvarda Kocbeka, ki je postal partizanski borec, in tudi v skladu s svojim statusom protifašističnega zapornika, ni samo potrdil z besedami, temveč tudi pretil v dejanje. Emilio Sereni, tesni Togliattijev sodelavec in poznejši minister v prvi italijanski republikanski vladi po vojni, je pisal gospe Rozaliji Vuk: »Nešetokrat sem premišljeval o vašem sinu, o najinih bratovskih pogovorih, o skupnem delu za skupno stvar, ki smo ga opravili v fossanskem zaporu.«

Ko je Stanko spet objel ženo in obiskal domače v Mirnu (vendar ne očeta, ki je pobegnil iz konfinacije in se s skupino Črnogorcev pridružil partizanom v Umbriji), je takoj stopil v stik z najvišjimi predstavniki Osvobodilne fronte na Krasu, ki so mu potem določili kraj in sektor za delo. Novica se je razširila zaradi neprevidnosti samega Stanka, ki je bil v nejasnem položaju nepotrpežljiv kakor zmerom. Bil je na svobodi komaj dvajset dni, ko se je v stanovanju v ulici Rossetti prikazal glasnik smrti v osebi nekega Ernesta Jazbeca iz okolice Komna, človeka, ki je v davnem letu 1937 sodeloval na sestanku katoliških študentov v Koprivi, zdaj pa je deloval kot eden najbolj prizadevnih organizatorjev na novo organiziranih slovenskih šol. Njegova internacija v taborišču blizu Mauthausna, do katere je prišlo konec tega leta, potrjuje domnevo, da je bil Kraševac agent *plave garde*, (se pravi skupine slovenskih četnikov v službi kraljevske jugoslovanske vlade v londonskem izgnanstvu, in pa v stiku z Intelligence Serviceom; iz tega izhaja, da je bila njegova grožnja zakoncema Vuk s smrtjo v resnici svarilo, gotovo iz določenih razlogov, pred namerami *bele garde* do Vukov. Sedem dni pozneje, zvečer 10. marca, so v stanovanje v ulici Rossetti 31 vdrli trije možje v belih trenčkotih in modrih baretkah. Izpraznili so svoje pištole v Stanka in Dani in še v njunega gosta, nekega Zajca, ubežnika iz Ljubljane, čigar navzočnost na domu Vukovih še dodatno zapleta mračno spletko: po mnenju nekaterih naj bi bil obisk povsem naključen, drugi pa so zatrjevali, da je pomagal morilcem, ki so se ga potem znebili.

Naj so stvari tekle tako ali drugače, počakati bo treba na nove elemente, ki bodo dokončno razsvetlili vznemirljivi dogodek, vendar smo še štirideset let pozneje pretreseni nad krutim koncem tako nežne in zgovorne človeške zgodbe. Pisma Stanka Vuka iz zapora v italijanščini sestavljajo poglavje zgodovine in literaren dokaz, ki gotovo nista omejena samo na Vukov slovenski svet. Za nas Italijane so ta pisma nekakšno prisilno posojilo, ki bogati našo književnost s poudarki, lastnimi tej deželi, in se tako rekoč mora spremeniti v trdno človeško vez za vse, ki verjamejo v nujnost bratovskega sožitja med obema narodnima skupnostima.

Prevedel Jaša Zlobec